

CULTUL MORȚILOR, CULTUL EROILOR? SACRALITATEA ȘI LAICIZAREA MORȚII ÎN TIMPUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

Drd. Gheorghe NEGUSTOR*

A relativul de *marele război*, pe care l-a primit Primul Război Mondial în istoriografia ce i-a fost consacrată până acum, nu reprezintă doar o sintagmă ce marchează pierderile umane și economice inimaginabile până atunci; consecințele și schimbările ce au urmat sunt mult mai profunde și ele exprimă impactul deosebit ce l-a avut acest eveniment major al secolului al XX-lea. Dimensiunea războiului se poate cuantifica nu numai prin numărul mare de vieți omenești scarificate în numele unor idealuri, dar există o schimbare profundă în mentalitatea și sensibilitatea epocii, o schimbare bruscă a viziunii despre viață și moarte, despre ură și iubire, despre durere și compasiune.

Interogația ce se regăsește în titlul acestei prezentări nu este întâmplătoare, ea se află în strânsă legătură cu trecerea ce s-a făcut de la un cult al morților cu implicații profunde în formele de manifestare și ritual ale societății românești, spre alt nivel de percepere a celui decedat, prin conferirea titlului de erou, un erou ce este al întregii națiuni și care a primit din partea Bisericii garanția mântuirii în urma sacrificiului făcut. Impactul ce l-a avut Primul Război Mondial este unul complex, ce atinge toate formele de manifestare și sensibilitate din cadrul unei societăți religioase. Ceea ce dorim să surprindem în această prezentare reprezintă schema ce a stat la baza trecerii de la un cult al morții foarte ritualizat și distinct, la cultul eroilor, atât de evident începând cu anii '20 ai secolului trecut. Câteva precizări privind direcțiile de analiză se impun încă de la început, astfel se va avea în vedere *laicizarea* unui fenomen ce ținea

* Facultatea de Istorie și Filozofie, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.

de *sacralitatea* foarte pronunțată până în acel moment în societatea românească, modul cum s-a făcut transferul de putere al spațiului sacru din cimitire către un civism asumat de stat și redat întregii colectivități, care sunt premisele unei dezvoltări așa de mari a *cultului eroilor* și cine sunt promotorii acestuia și, nu în ultimul rând, care este semnificația spațiului public al monumentelor și cimitirelor militare, după încheierea mării conflagrații mondiale.

La începutul secolului al XX-lea, în România, Biserica reprezenta instituția cea mai prezentă în formele de manifestare ale individului, iar societatea românească era una tradițională, în care sacrul reprezenta o constantă a cotidianului. Cu toate acestea, problemele și dezbaterile provocate de modernitate în Occident au fost preluate și la noi, dând naștere la numeroase discuții și antagonii mai ales în mediul cultural, Nichifor Crainic acuzându-și colegii de „mimetism intelectual“ pentru faptul că au îmbrățișat „cu entuziasm necontrolat unele doctrine – astăzi demodate – și publiciști care îi secondau în presă cu un semidoctism agresiv, se grăbeau să acuze Biserica națională de *reacționarism* și *obscurantism* față de progresul social și de luminile științei¹“. Încă din a doua jumătate a secolului XIX se remarcă o „metamorfozare“ a sacrului, atunci când are loc „transferul de sacralitate“ spre dragostea față de patrie și instituțiile ei, originii divine a domnitorului fiindu-i asociate o imagine în care el este reprezentantul puterii laice, a națiunii: „Domnul era prezentat în discursul literar și politic ca reprezentantul patriei sau mai bine zis, era *Patria personificată*“². Acesta este contextul în care România va intra în război, iar puterea politică va avea în Biserică cel mai bun aliat în a obține sprijinul tuturor indivizilor țării.

Desfășurarea războiului, dar mai ales implicațiile materiale și pierderile de vieți omenești pe care acesta le-a necesitat, au determinat Biserica să aibă o atitudine decisă și clară, în asentiment cu direcțiile impuse de puterea politică a națiunii. În primul rând, se

¹ Nichifor Crainic, *Nostalgia paradisului*, Ed. Moldova, Iași, 1994, p. 14.

² Simona Nicoară, *Metamorfozele sărbătorii sub impactul sensibilităților moderne (secolele XVI - XIX)*, în „Caiete de Antropologie Istorică“, *Sărbătoare, Celebrare, Comemorare*, an IV, nr. 1 (7), ianuarie – iunie 2005, p. 131.

remarcă discursul religios ce îndemna „întreaga suflare românească“ să lupte pentru patrie, pentru binele fiecăruia, împotriva „dușmanului comun“. Această perioadă de insecuritate colectivă este marcată de nenumărate circulare, predici și apeluri ale conducătorilor Bisericii prin care cereau sacrificiul suprem pentru patrie, un sacrificiu ce trebuia să fie necondiționat, dar care garanta mântuirea celor care vor muri pentru țară. Discursul episcopului ortodox de Caransebeș, Miron E. Cristea, cu toate că opțiunile sale politice nu erau tocmai proimperialiste, scoate în evidență faptul că asigurarea fericirii veșnice era un fapt sigur pentru toți soldații și se cerea în schimb atașamentul și loialitatea față de puterea politică care i-a înregimentat: „Și dacă mulți dintre cei ce au plecat la războiu nu să vor mai învrednici să guste în lumea aceasta din dulceață, să fiți mângâiați, că Dumnezeu face loc în laturea dreptilor și în locul fericirii vecinice tuturor eroilor. Deci, ori sunteți în ploaia de gloanțe, ori stați adăpostiți prin tranșee, ori este ținuit trupul vostru de patul durerii în vreun spital, înălțați cugetele voastre cătră Dumnezeu cel atotputernic, cerând zi de zi în rugăciunile voastre învingere cât mai apropiată pentru armele gloriosului nostru Domnitor, ca atunci să se poată face pe pământ pace și ca voi să vă puteți întoarce cu bine la vetrele voastre“³. Mesajul transmis de Biserică era unul clar: doar sacrificiul necondiționat garantează mântuirea; deși românii s-au văzut puși să lupte în tabere diferite, au primit același mesaj încurajator pentru a se jertfi pentru națiune sau imperiu. Indiferent de tabăra în care lupta un soldat, el era asigurat că, pierzându-și viața pentru națiune, o va dobândi pe cea veșnică.

Fie că a fost vorba de un mesaj propagandistic sau de manifestarea ritualului liturgic, și în Regatul României clerul a specificat mereu caracterul drept al războiului, așa cum reiese și din pomenirea făcută de Mitropolitul Pimen în noaptea de Paște a anului 1917: „Pe poporul și armata noastră română și pe toate țările și armatele care sunt în unire cu noi: Rusia, Franța, Anglia, Italia, Belgia, Serbia, Munte-Negru, Statele Unite ale Americii de Nord, Portugalia și Japonia, pentru desăvârșita lor biruință asupra

³ *Telegraful Român*, an LXIII, joi 17/30 decembrie 1915, nr. 133, p. 534.

vrăjmașilor, să le pomenească Domnul Dumnezeu într-o împărăția Sa, totdeauna, acum și pururea și în vecii vecilor. Amin⁴. Mesajul încurajator și apelul la divinitate reprezenta partea spirituală a aportului Bisericii în timpul războiului. Implicarea propriu-zisă a fost foarte pronunțată și a constat în manifestarea filantropică – strângerea de fonduri, colete, distribuirea de cărți și broșuri pentru răniții, orfanii și săracii fără niciun ajutor.

Dimensiunea cantitativă a morții a depășit în timpul marelui război orice imaginație, astfel că Statul și Biserica s-au văzut puse în imposibilitatea de a rezolva această problemă așa cum o cerea tradiția religioasă adânc înrădăcinată în mentalitatea fiecăruia. Numărul foarte mare de morți, condițiile dificile de pe front au contribuit la crearea unei situații dintre cele mai nedorite din timpul războiului: numeroase cadavre au rămas neîngropate intrând în putrefacție⁵ și mulți dintre cei care și-au găsit sfârșitul în astfel de condiții au rămas neidentificați până după război și chiar până astăzi. Această frică de a rămâne fără un mormânt este surprinsă foarte bine de către Eugenia Bârlea în analiza mentalității sătești la românii transilvăneni din timpul marelui război: „Poate cea mai mare spaimă e dată de lipsa unui mormânt. În folclorul din secolul al XX-lea, mai ales în cântecele de cătănie o găsim sub forma blestemelor, moartea fără îngropăciune e dorită dușmanilor. La mijlocul secolului al XIX-lea, în vremea revoluției de la 1848 – ‘49 din Transilvania, privarea de îngropăciune mai era încă pedeapsă pentru trădători⁶. Așadar, înmormântarea, potrivit tradiției din societatea românească semnifică „restabilirea unui echilibru spart și stabilirea unor raporturi normale între cele două lumi⁷, dar, aceeași tradiție ne spune că lipsa înhumării are efecte negative de cea mai mare gravitate: ploii

⁴ Arhivele Militare Române, fond *Marele Stat Major – Secția 2 Informații*, dosar 463, f. 162.

⁵ *Ibidem*, fond *Marele Cartier General*, dosar 661, f. 1086.

⁶ Eugenia Bârlea, *Perspectiva lumii rurale asupra primului război mondial*, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2004, p. 154.

⁷ Ernest Bernea, *Moartea și înmormântarea în Gorjul de Nord*, Cartea Românească, București, 1998, p. 134.

continue, inundații și alte cataclisme naturale⁸. În aceste condiții statul român a fost obligat să gestioneze dificila problematică a înmormântărilor din timpul războiului, tocmai pentru a arăta că cei care și-au demonstrat atașamentul față de patrie merită întreaga recunoștință și au dreptul de a fi îngropați cu onorurile ce li se cuvin, lucru ce s-a dovedit imposibil într-un război așa de mare.

Așadar, primul pas prin care puterea laică a controlat destinul postum al cetățenilor a fost acela de a asigura un loc de veci. În acest sens s-au elaborat numeroase ordine prin care primăriile și consiliile locale erau obligate să asigure terenul unde va fi amplasat cimitirul militar, dar de cele mai multe ori acesta era chiar în cimitirul localității sau unde se găseau mai multe morminte rămase în urmă după o luptă. Rolul preotului militar era foarte important în aceste momente, pentru că el era cel care se ocupa ca toți cei căzuți să fie îngropați și să aibă parte de slujba cuvenită. Martori la astfel de evenimente ne-au lăsat imaginea unor astfel de momente, așa cum este cea a preotului Iustin Șerbănescu: „Mortalitatea a fost atât de mare printre răniți, cât și prizonieri; până la 1 mai 1917 am avut 450 de morți la cimitirul Teiș, cărora le-am ridicat un frumos și modest monument spre a lor memorie și pe care l-am inaugurat la aceeași dată cu parastas și în fața tuturor târgoviștenilor și școlilor de copii”⁹.

Acest fenomen, deseori întâlnit pe parcursul războiului, constituia momentul în care sacralitatea, reprezentată de preotul militar și ceremonialul înmormântării, primea asocierea puterii laice a statului care, prin reprezentanții săi – ofițeri și superiori – asigura cadrul legislativ și normativ al unor astfel de acte. Această situație comportă două aspecte ce se observă în manifestarea întregului ritual: crește rolul statului prin atribuțiile ce le aveau cei care erau responsabili cu întocmirea dosarului și eliberarea certificatului de deces și, în al doilea rând, Biserica este cea care prin slujba și rugăciunile de

⁸ Ion Ghinoiu, *Lumea de aici, lumea de dincolo*, Ed. Fundației culturale române, București, 1999, p. 259.

⁹ Gheorghe Nicolescu, Gheorghe Dobrescu, Andrei Nicolescu, *Preoți în lupta pentru făurirea României Mari 1916-1919*, Ed. Europa Nova, București, 2000, p. 211.

înmormântare, conduce pe eroul națiunii pe ultimul drum, cel al mântuirii. Lipsa slujbei de înmormântare marca în sens negativ pe toți cei care participau la ea, așa cum reiese din mărturia Comandantului Trenului Sanitar Nr. 1 despre activitatea preotului locotenent N. Vasilescu: „Mulți dintre cei morți prin gări ar fi fost înmormântați fără preot – aceasta spre deprimarea sufletească a spectatorilor, dacă preotul nostru nu și-ar fi oferit imediat serviciile, înălțând prin slujba sa și prin mângâierile sale pe cei de față, a oficiat toate slujbele de înmormântare la toți soldații ce decedau din Regimentul 7 Vânători. Erau zile când înmormânta 10-12 soldați pe zi, căci localitatea era una din cele mai bântuite de diferite mormone“¹⁰. Am prezentat aceste exemple pentru faptul că ele oferă cea mai reprezentativă imagine a modului cum sensibilitatea religioasă a indivizilor simțea nevoia ofierii serviciului divin la moartea unui camarad, chiar dacă onorurile militare nu mai aveau loc din diverse motive cauzate de desfășurarea războiului.

Am observat mai sus cum preotul militar, din propria inițiativă și cu ajutorul localnicilor a construit un „modest“ monument închinat memoriei soldaților căzuți în luptă în acea zonă, astfel de monumente devin din ce în ce mai frecvente spre sfârșitul războiului pentru ca apoi acest fenomen să ia o amploare deosebită. Dacă în perioada premergătoare războiului acestea aveau reprezentativitatea individului, din acest moment monumentele oficiale simbolizează „jertfa colectivă“¹¹, făcută în numele națiunii. Din acest motiv statul s-a angajat, desigur, în relație directă cu Biserica, în a reaminti mereu că viețile omenești nu s-au pierdut în zadar, această jertfă de sânge a fost cerută de legea istoriei, iar simbolistica monumentală și a cimitirelor militare reprezintă ceea ce Philippe Ariès afirma „manifestarea liturgică a noii mentalități care, încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ne face intolerabilă moartea celui alt“¹². Recuperarea memoriei celor jertiți pe „altarul națiunii“ și plasarea lor în

¹⁰ *Ibidem*, p. 95-96.

¹¹ Andi Mihalache, *Mănuși albe, mănuși negre. Cultul eroilor în vremea Dinastiei Hohenzollern*, Ed. LIMES, Cluj-Napoca, 2007, p. 234-235.

¹² Philippe Ariès, *Omul în fața morții*, vol. II, Ed. Meridiane, București, 1996, p. 360.

panteonul eroilor neamului a reprezentat funcția cea mai importantă a monumentelor și cimitirelor militare. În felul acesta acel „pact“ de care vorbea Paul Ricoeur când prezenta imaginea *istoriei oficiale*, încheiat între „rememorare, memorare și come-morare“¹³ devine posibil în spațiul public al cimitirelor militare unde, epitafele sunt cele care reamintesc vizitatorilor, prin diferite texte ce glorifică sacrificiul pentru stat, despre eroii ce sunt ai întregii națiuni, iar manifestările publice ce au în *acea zi a eroilor* au rol comemorativ, este o sărbătoare ciclică ce readuce în actualitate memoria și jertfa făcută de cei decedați în timpul războiului.

Importanța și semnificația deosebită ce s-a acordat cultului eroilor de către stat și oficialități este oglindită și în presa vremii acolo unde se prezintă prima ședință ce a consimțit înființarea societății „Mormintele Eroilor“¹⁴. Este un moment important în care se găsesc reunite cele două puteri ale țării: *sacralitatea* este conferită de spațiul unde are loc evenimentul – palatul mitropolitan, puterea politică este reprezentată prin faptul că această asociație a fost pusă sub „patronajul reginei“, iar prezența unor miniștri și generali importanți ai țării conferă o importantă semnificație evenimentului și instituției nou înființate.

După război, diferitele regimuri politice au acordat o atenție deosebită cimitirelor militare, acestea vor deveni principalul spațiu generator al *cultului eroilor*, numeroasele monumente, ridicate în memoria acestor *sfinți laici* ai patriei vor reprezenta imaginea sacrificiului făcut de soldați în Primul Război Mondial. Acum laicizarea se manifestă pe mai multe planuri: în primul rând avem în vedere cine și cum construiesc monumentele și simbolistica lor. În România, ridicarea și inaugurarea lor s-a făcut de către stat în strânsă legătură cu Biserica, dar de această dată cadrul legislativ a fost cel care a elaborat o serie de norme privind fondurile necesare ridicării lor și alte aspecte legate de amplasament, dimensiuni, stilistică etc. Totuși, civismul și solidaritatea s-au manifestat în mod constant în timpul și după încheierea războiului atunci când, prin donațiile oamenilor s-au ridicat

¹³ Paul Ricoeur, *Memoria, istoria, uitarea*, Ed. Amarcord, Timișoara, 2001, p. 108.

¹⁴ *Telegraful Român*, an LXVII, Sibiu, sâmbătă 25 octombrie 1919, nr. 105, p. 3.

foarte multe monumente de cinstire a eroilor: „Formele de procurare ale fondurilor au fost variate. Liste de subscripție, lansări de cărți poștale cu imaginea machetei viitorului monument, organizarea de manifestări culturale, tombole, loterii ș.a., toate au fost utilizate pentru a completa sumele necesare lansării comenzilor“¹⁵.

Inițiativele personale sunt foarte numeroase și propunerile sunt variate: „doamnele române“ din Sibiu, reunite într-o duminică au ales un comitet care se va ocupa cu strângerea de fonduri, va organiza „serate artistice și alte producțiuni“, toate cu scopul de a ridica un monument eroilor căzuți la Orlat¹⁶. Un anume G. Fântâneau din Brașov este profund nemulțumit de gropile comune și vine cu o propunere deosebit de interesantă pentru strângerea de fonduri: „1. Fiecare funcționar din Brașov să sacrifice leafa pe o zi; 2. Cinematografele și toate sălile de spectacol să dea gratuit prisosul din o zi; 3. Fiecare comerciant român să dăruiască 10 % din vânzarea brută a unei zile; 4. Se vor da două serbări în cursul lunii Februarie; 5. Donații diverse“¹⁷.

Simbolistica acestor gesturi personale și colective scoate în evidență impactul deosebit ce l-a avut războiul asupra mentalității oamenilor și faptul că cei care au rămas în viață au înțeles sacrificiul ce l-au făcut apropiații lor și au considerat ca o datorie sfântă să păstreze vie amintirea celor morți pentru patrie.

În anii de după război arta mortuară cu caracter militar va cunoaște o diversificare foarte mare și rolul cimitirelor militare se schimbă. Acestea devin locuri de pelerinaj, reculegere, regăsire sufletească pentru cei ce au supraviețuit războiului „cei rămași, deseori găseau consolare în amintiri, în spiritism și în vizitele la cimitirele de război, locuri bine întreținute“¹⁸. Aceste spații, locuri fără nicio semnificație înainte, devin dintr-o dată pline de sens și înțeles, ele simbolizează comuniunea celor rămași, cu lumea sacră a sfinților națiunii.

¹⁵ Virgiliu Z. Teodorescu, *Monumentele Marii Uniri*, Ed. Ministerului de Interne, București, 2000, p. 15.

¹⁶ *Telegraful Român*, an LXVII, Sibiu, joi, 14/27 februarie 1919, nr. 18, p. 3.

¹⁷ *Gazeta Transilvaniei*, an 83, nr. XVI, miercuri, 28 ianuarie 1920, p. 1.

¹⁸ Vyvyan Brendon, *Primul război mondial 1914 – 1918*, Ed. BIC ALL, București, 2003, p. 174.

Din punct de vedere diplomatic, statul român s-a implicat activ în problema repatrierii unor ofițeri și soldați morți în afara țării, în timp ce amenajarea cimitirelor militare din țările unde se găseau îngropați români a devenit una dintre prioritățile naționale, în primii ani după război. Această situație, ce se regăsea la majoritatea statelor implicate în conflict, a fost reglementată la nivel internațional de actul normativ elaborat sub forma *Pactul Națiunilor Unite*, fiind imediat tradus și publicat în „Monitorul Oficial“ al României. Este un text foarte important ce acordă respectul și recunoștința celor care au murit în timpul războiului, indiferent de tabără: „Guvernele aliate și asociate și Guvernul german vor face să se respecte și să se întrețină mormintele soldaților și marinarilor îngropați pe teritoriile lor respective. Ele se obligă să recunoască orice Comisiune însărcinată de unul sau altul dintre Guvernele aliate sau asociate, de a identifica, înregistra, întreține sau ridica monumente convenabile pe zisele morminte și de a înlesni acestei Comisiuni îndeplinirea sarcinilor sale. Ele mai convin de a-și da reciproc, sub rezerva prescripțiunilor legislațiunilor naționale și necesităților igienei publice, toate înlesnirile pentru a satisface cererile de repatriere a rămășiților soldaților și marinarilor lor“¹⁹.

Până la reglementarea oficială bilaterală dintre state privind morții de război, au fost multe cazuri când soldați români au fost înmormântați creștinește din propria inițiativă a autorităților unei țări. Așa s-a întâmplat și în Franța, unde schimbul de corespondență oferă o bogată documentație pe această temă²⁰. Din punct de vedere instituțional această problemă a fost rezolvată după înființarea societății „Mormintele eroilor morți în război“, așa cum se exprima atașatul militar român din Franța, într-o scrisoare către ministrul V. Antonescu, în care specifică cine se ocupase înainte de problemă și cum s-a făcut acest lucru: „Până în prezent îngrijirea mormintelor ostașilor Români ce s-au descoperit, se făcea de către Serviciul Repatrierei, doamna Cămărășescu, delegata V.P.G. și Domnul Dolfus. Activitatea desfășurată în această direcție până acum nu ră-

¹⁹ „Monitorul Oficial“, nr. 7, vineri, 9 aprilie, 1920, p. 470.

²⁰ Arhivele Militare Române, fond *Serviciul Statistic*, dosar 36, fila 1.

mâne zadarnică, deoarece s-a ajuns a cunoaște aproape toate cimitirele ce au asemenea morminte și s-au dat primele îngrijiri creștinești celor ce zac în ele, refăcându-se crucile, punându-se plachete cu numele și pronumele decedaților pentru a nu se pierde urma²¹.

Așadar, statul a conștientizat dimensiunea umană sacrificată în numele națiunii și primul gest de a recupera memoria celor căzuți în lupte a fost de a crea acel spațiu public, care este cimitirul militar. Acesta devine un loc în care fiecare se putea reculege și aduce un omagiu eroilor pentru care el exista în acea ipostază. Acest spațiu nu mai este unul tenebros, bântuit de fantome. Eroii neamului, acești *sfinți ai patriei*, au acum un rol protector și binefăcător pentru cel care vine să-și regăsească liniștea interioară, chiar și pentru câteva minute. Totodată, cimitirul militar devine un spațiu în care se manifestă nu numai arta mortuară, ci arta victoriei concretizată în sculpturi și epitafe ce transmit diverse mesaje.

La fel ca și *Eroul Necunoscut*²², care constituie metamorfozarea într-un singur simbol al tuturor celor care au murit fără a putea fi vreodată recuperați sau recunoscuți, *cultul eroilor* cunoaște o evoluție spectaculoasă după încheierea războiului, fiecare regim politic punându-și amprenta prin diversele reglementări ce s-au adus în acest sens. Sacralitatea ce caracteriza societatea românească nu a dispărut odată cu încheierea războiului și afirmarea tinerei națiuni române, ea a continuat să fie prezentă în toate manifestările cotidianului, numai că, statul și-a asumat tot mai mult rolul de a răspunde nevoilor tuturor cetățenilor și primul pas a fost acela de a se îngriji ca imensul sacrificiu uman făcut pentru patrie să fie măcar în parte răscumpărat, prin *comemorarea* adecvată a eroilor neamului. Și cum se putea face acest lucru dacă nu prin festivități și manifestări publice, ridicarea unor monumente ce vor marca la nivelul imaginarului colectiv o rememorare a momentului cel mai important din război: *reîntregirea neamului*, expresie folosită și astăzi în limbajul de cult.

²¹ *Ibidem*, dosar 38, fila 17.

²² Problematika *eroului necunoscut*, sub toate aspectele sale, este foarte bine surprinsă în cartea: Valeria Bălescu, *Eroul Necunoscut. Istorie trecută și recentă*, Ed. Militară, București, 2005.